

חוי דרייפוס (בן־ששון)

גטו ורשה – הסוף

אפריל 1942 – יוני 1943

מפרסומי המרכז לחקר השואה בפולין הפועל בתמיכתן הנדיבה של קרן
אהרון גוטווירט ומלגת המחקר על שם דנק גרטנר, יד ושם

ספר זה הוצא לאור בסיוע הקרן הלאומית למדע
(מענקים מס' 120/11, 16/16)

תוכן העניינים

11	פתח דבר
13	שלמי תודה
17	מבוא
43	פרק ראשון: ימי הדמדומים: 18 באפריל עד 21 ביולי 1942
43	גטו ורשה לפני אפריל 1942
46	פרנסה וכלכלה
62	החברה היהודית וחוגיה
76	הרחוב היהודי ובתי הגטו
83	ליל ברתולומאוס
94	אפריל-יולי 1942: השלטת טרור ברחובות ובבתי הגטו
111	כרוניקה של צווים ורדיפות
120	המאבק על הרחוב והמרחב הציבורי
130	ראשית יולי 1942: רצח המאה ועשרה
133	חרושת שמועות ופחדים
	פרק שני: הגירוש הגדול: 22 ביולי עד 21 בספטמבר 1942
143	(ערב תשעה באב תש"ב-יום הכיפורים תש"ג)
144	ההתחלה
151	הרס המרחב הציבורי והפרטי בגטו: "רחובות שלמים בך מתו"
164	סוף יולי עד אמצע אוגוסט 1942: שופומניה
181	אמצע אוגוסט עד 6 בספטמבר 1942
189	המשפחות והנשים בגירוש

481	עם שוך המרד ודיכויו הסופי: היציאה מהגטו ומהבונקרים
494	באומשלגפלאץ
501	בחורבות
510	"אין עוד רובע יהודי בוורשה"
519	סיכום ומסקנות
535	ביכליוגרפיה
555	מפתח
	המפות ששובצו בדפי הספר
63	גטו ורשה, 1940-1943
79	רחוב לֶשֶׁנו
255	הגטו המקוצץ, ספטמבר 1942 – אפריל 1943
393	צומת הרחובות גֶּנְשֶׁה, נְלוּקִי ופֶרְנַצ'ישקנסקה
396	רחוב זְמָנְהוּף
401	כיכר מוֹרְנוֹב
412	שופ המברשתנים
447	השופ של טְבֶּנְס

197	לאן? "אני בטרכלינקה"
211	האומשלגפלאץ בימי הגירוש
227	ספטמבר 1942: אקציית הדוד וסיום הגירוש הגדול

**פרק שלישי: שארית עזובה ומוכה בהתפכחות כואבת:
אמצע ספטמבר 1942 עד אמצע ינואר 1943**

243	חיים על הריסות העבר
246	ריבוד חברתי חדש
268	אָכול וּשְׁתוּ כִּי מַחַר נִמּוּת
281	שגרה לא נורמלית
295	

**פרק רביעי: האקציה השנייה, מרד ינואר ולקחיהם: בין תקווה
לתודעת אבדן: 18 בינואר עד אמצע אפריל 1943**

313	עתיד גטו ורשה ושרידיו בעיני השלטונות הגרמניים: עבודת היהודים או השמדתם
315	האקציה השנייה
323	לנוכח העדר העתיד: עבודה, מסתור בגטו או יציאה לצד הארי
344	מגטו ורשה ללובלין?
356	היערכות ארגוני המחתרת
369	

**פרק חמישי: מרד גטו ורשה: ערב פסח תש"ג, 19 באפריל
עד יוני 1943**

387	היום הראשון למרד
392	היום השני למרד, 20 באפריל 1943
405	היום השלישי למרד, 21 באפריל 1943
419	22 באפריל 1943, היום הרביעי למרד, ושרידי הלחימה
425	לאחר מכך
449	בדירות ובבונקרים
468	השרפות

של האקציה. אלמונית כתבה: "כשביל אדם צלול בדעתו שראה זאת לא היה שום ספק שאנשים אלו נידונו למוות, והשאלה הייתה רק איפה ובאיזו צורה יוציאו אותם להורג".¹⁹ וקרול רוטגבר כתב: "היה ידוע שלאנשים האלה כבר אין כלום. מי היה מאפשר להם להתקיים, לחלושים וברובם לא-כשירים לעבודה, רחוקים מביתם ונמצאים במקום זר?"²⁰ ואולם דברים אלו נכתבו בשנת 1943 והם תובנות מאוחרות. לאמתו של דבר, ביולי 1942 לא ידעו יהודי הגטו מהו יעד הגירוש ולא עמדו על משמעותו האמתית.

עם הפליטים מנקודות הפליטים גורשו כ-23 ביולי גם שני בתי ילדים שבהם טופלו ילדי הפליטים.²¹ הדבר עורר חרדה אצל מי שרווחתם של הילדים הייתה קרובה ללבם ואשר האמינו שיהיה אפשר למנוע את גירושם. לצד פעילי ציבור כדוגמת ברמן וקורצ'אק, גם ראש היודנרט צ'רניאקוב האמין כי צליח להרחיב את הפטור שניתן לחלק מיהודי הגטו ולהחילו גם על 30 בתי הילדים שפעלו בו. נראה כי משהתברר לו ביום השני לגירוש שאין לדבר שחר שם קץ לחייו על-ידי בליעת רעל, אחרי שהעביר לאשתו את המסר הזה: "דורשים ממני לתת כמו ידי את ילדי עמי. לא נשארה לי ברירה אלא למוות".²² לדברי מרסל רייך-רניצקי, שעבד במשרדי היודנרט, לצד הפתק שהשאיר צ'רניאקוב לאשתו היה פתק נוסף, ואותו העלימו אנשי המשטרה היהודית מפחד שיוביל לטבח ביהודים: "החלטתי לפרוש. אל תתייחסו לכך כאל צעד של פחדנות או של בריחה. אני חסר אונים, לבי נשבר מצער ומרחמים, איני יכול לשאת זאת עוד. המעשה שלי יבהיר לכולם את האמת, ואולי יכוון אותם לפעולה הנכונה".²³ על פתק שני זה, אם אכן היה, לא נודע ברבים בשעתו. גם אם מיומנו של

19 אלמונית, זיכרונות מן השהייה בגטו ורשה בין אוקטובר 1940 לפברואר 1943, AŽIH, 302.21.
 20 קרול רוטגבר, זיכרונות בני הזמן, מחברת שישית, AŽIH, 302.48.
 21 בית היתומים ברחוב דז'יקה 3, סמוך לאומשלגפלאץ, ובית המחסה לילדי רחוב ברחוב ג'נשה 6. ברמן, מימי המחתרת, עמ' 15.
 22 מצוטט מתוך Ludwik Hirszfeld, *Historia jednego życia* (Warsaw: Czytelnik, 1946), p. 273. המביא את המסר הזה במפורש. ברמן העיד כי התקשר לאשתו של צ'רניאקוב וביקש את השפעתה בהיותה חברת הנהלת צנטוס, והיא אמרה שבעלה אמר שאם יצטרך לגרש ילדים יתאבד. ברמן, מימי המחתרת, עמ' 15; צ'רניאקוב, יומן גיטו וארשא, עמ' 328 (23 ביולי 1942). ראו גם דביר, "אדם צ'רניאקוב", עמ' 130-131.
 23 רייך-רניצקי, החיים והספרות, עמ' 188.

צ'רניאקוב עולה שהתאבד משום שלא היה מוכן להיענות לדרישות הגרמנים, כגטו ורשה התקבלה התאבדותו כרגשות מעורבים ועוררה מגוון של תגובות: היו שהלילו את גבורתו, והיו שהוקיעו אותו על פחדנותו וחולשתו וביקרו אותו על שלא דיבר בציבור על אופי הגירוש.²⁴ "האמן לי", כתב לימים סטפן ארנסט, "בנסיבות שלנו אין דבר קל מאשר לבחור למוות: להחליט לשרוד היה קשה הרבה יותר".²⁵ בסירובו לחתום על הוראות הגירוש, אשר פורסמו בסופו של דבר בשם היודנרט ולא בשמו שלו, היו שראו פעולת ניצחון והתנגדות,²⁶ והיו אף שטענו שהתאבדותו הייתה מעשה של התנגדות אשר כיפר על מעשיו הקודמים: "הקורבן הראשון של הגירוש: כמותו הנציח את שמו יותר מאשר בחייו [...] לא היו לו חיים יפים אבל מיתה יפה היתה לו [...]". יש קונה עולמו בשעה אחת, והנשיא אדם צ'רניאקוב קנה את עולמו ברגע אחד!²⁷ כך או כך, להתאבדותו של צ'רניאקוב לא הייתה כל השפעה על מהלך האקציה, וגם בהיעדרו השכילו הגרמנים להשתמש במוסדות היודנרט, וכראשם המשטרה היהודית, לביצוע הגירוש.

הרס המרחב הציבורי והפרטי בגטו "רחובות שלמים בן מתו"²⁸

עם תחילת הגירוש הגדול נקטעו באחת חיי הגטו ושגרת החיים בו השתנתה לבלי הכר. בראשית הגירוש אמנם הפקידו הגרמנים את איסוף המגורשים

24 השוו Hirszfeld, *Historia jednego życia*, p. 273; תדאוש אוברמבסקי, זיכרונות בני הזמן, 22 ביולי, איו"ש, O.33/6509; ברג, גטו ורשה, עמ' 159 (24 ביולי 1942), לעומת רינגלבלום, יומן ורשימות, עמ' 393 (יולי 1942), 397 (ספטמבר 1942); Adler, *In the Warsaw Ghetto*, p. 81; הנריק בריסקר, AŽIH, 302.90, עמ' 219-220. יומנו של בריסקר עתיד לראות אור בהוצאת יד ושם: הנריק בריסקר, יהודי ורשה תחת צלב הקרס: עדות מגטו ורשה (טרם פורסם).
 25 סטפן ארנסט, זיכרונות בני הזמן, AŽIH, 302.195.
 26 שמואל פוטרמן, זיכרונות, AŽIH, 302.27; סטפן ארנסט, זיכרונות בני הזמן, שם, 302.195.
 27 קפלן, מגילת יסורין, עמוד 547 (26 ביולי 1942). ראו גם יומנו של בן-שם, יום שני, 27 ביולי 1942, איו"ש, O.33/959.
 28 קצנלסון, השיר על העם היהודי, עמ' 27.

בידי המשטרה היהודית, אולם נוכחותם בגטו גברה, ואתה רבו מעשי הזוועה ברחובות.²⁹ בגלל היריות התכופות היה מסוכן מאוד להיות ברחוב בשעות היום, ורחובות הגטו התרוקנו מאדם. חיי הגטו התנקזו לשעות המעטות שבין העוצר לתחילת החטיפות, כלומר בין חמש לשבע וחצי בבוקר ובין שש לתשע בערב. רק אז מלאו הרחובות אדם, ורק אז יכלו עשרות אלפי התושבים לנסות לקנות מזון ולהיוודע מה היו תוצאות האקציות של היום שחלף. ואולם לא תמיד היה אפשר להבין אל נכון את שהתרחש, והניסיון להסיק מהאירועים מסקנות בדבר המשך תכניות הגירוש או אפשרויות ההצלה נידון מראש לכישלון, שהרי "ניסיון יום אתמול אינו מלמד על המציאות של היום".³⁰ משהורחבו החטיפות לשעות הבוקר המוקדמות ולשעות הערב המאוחרות נהיה מסוכן ביותר לצאת לרחובות גם בשעות אלו. הרחוב היהודי בגטו ורשה, שאך זמן קצר קודם לכן היה מרחב ציבורי חשוב ביותר ומוקד שוקק חיים, חדל מלהתקיים.³¹ "במשיכת קולמוס אחת נשתנה [כך במקור] פני ורשה. תמו תגרניה. אפסו קבצניה, ענייה ואכיוניה, סוגרו חנויותיה, נתרוקנו חוצותיה. בכל מקום שקט ודממה כדממת בית הקברות".³²

פעולות הגירוש נעשו יום-יום, שבעה ימים בשבוע, ועם תחילת הגירוש הגדול נעלמה ההבחנה בין ימות השבוע. יומיים לאחר תחילת הגירוש, ביום שישי, 24 ביולי, כתב ראובן בן-שם: "מסופקני אם נמצא בכל הגטו יהודי אחד ששם לכו לזה שהיום ערב שבת. בשום בית לא בשלו דגים,

29 יומנו של בן-שם, יום רביעי, 24 באוגוסט [צ"ל יולי] 1942, איו"ש, O.33/959; בינם מוטיל, זיכרונות מוקדמים, AZIH, 302.206; איטה דיאמנט (זכרונה גנובה), זיכרונות בני הזמן, איו"ש, O.33/153.

30 אוגניה לויין-שיין, בגטו וארשה: יולי 1942 – אפריל 1943, מפולנית: אברהם שריף, בית לוחמי הגטאות, לוחמי הגטאות ותל אביב תשנ"א, עמ' 32; הדואר היהודי בוורשה בזמן הגירוש (אומזידלונג) (עברית), איו"ש, M.10.AR.2/215; אלמוני, קטעי יומן, שם, M.10.AR.2/284, עמ' 1-2.

31 יומנה של לוגאדיה שמידט, איו"ש, O.33/1521, עמ' 17; דוח שנשלח לממשלת פולין בגולה: חיסול ורשה היהודית, שם, M.10.AR.2/192; לויין, מפנקסו של המורה, עמ' 117 (30 באוגוסט 1942); כתביו של סטפן ארנסט, AZIH, 302.195, עמ' 181; לובטקיין, בימי כליון, עמ' 75; צוקרמן, שבע השנים, עמ' 172; ברמן, מימי המחתרת, עמ' 19.

32 קפלן, מגילת יסורין, עמ' 553 (29 ביולי 1942).

לא הכינו חמין, לא ערכו סעודת שבת". היה קשה לעקוב אחר לוח השנה, והתמצאות הפרט בזמן החולף התערפלה. מות הנפש קדם למות הגוף, הסביר בן-שם.³³

גם התנועה בגטו השתנתה: קו החשמלית שעוד פעל בגטו אמנם הוסיף לפעול כמתכונת מצומצמת עד אמצע חודש אוגוסט, אבל בגלל החטיפות המרובות מהחשמלית נהיה השימוש בה מסוכן. מרבית אמצעי התחבורה האחרים – ריקשות, עגלות וסוסים – הוחרמו בידי המשטרה היהודית לצורך הגירוש, וליהודים לא נשארה כמעט כל אפשרות לנוע ברחבי הגטו. גם אמצעי התקשורת הפנימיים והחיצוניים שפעלו בגטו חודשים רבים לא פעלו עוד. עיתונים מהצד הארי שוב לא הגיעו לגטו, והודעות הגרמנים, שהיו מושמעות ברחובות במגפונים שכונו "נבחנוס", גם הן לא נשמעו עוד. מערכת הטלפונים אמנם לא נותקה, אך לנוכח מספרם המועט של הטלפונים בגטו לא היה בכך כדי להקל על יהודי הגטו את ההרגשה שהם מבודדים לחלוטין.³⁴

בשבוע הראשון של הגירוש הגדול בוצעו האקציות בגטו ורשה בידי המשטרה היהודית, בניהולו של יעקב לייקין, סגן מפקד המשטרה. מאות שוטרים השתתפו בבלוקדות, והן הפכו לדרך הפעולה העיקרית לגירוש היהודים. שיטת הבלוקדות ניצלה את מבנה בתי הגטו, שהיו להם חצרות משותפות ולהן שער יציאה יחיד לרחוב. המשטרה היהודית הייתה חוסמת את השער ודורשת מכל הדיירים לרדת לחצר הבית, ושם נעשתה סלקציה ראשונית. בעלי הפטור מן הגירוש הורשו להישאר בחצר הבית, ואילו חסרי האישורים הועלו על עגלות או הובלו ברגל לאומשלגפלאץ. לא פעם התרחב המצוד גם לרחובות, והשוטרים היהודים היו מצרפים למשולחים גם יהודים שנתפסו בקרבת הבתים שהוטלה עליהם בלוקדה. מאחר שבימים הראשונים לגירוש אספו את המיועדים לגירוש בעיקר שוטרים יהודים,

33 יומנו של בן-שם, יום רביעי, 24 באוגוסט [צ"ל יולי] 1942, איו"ש, O.33/959. ראו גם מכתבו האחרון של מקס ברומברג לאשתו ולבתו ששהו מחוץ לגטו בניירות אריים, שם, O.48/282.19. אני מודה לגברת נעמה גליל על שהפנתה אותי למסמך זה.

34 לויין, מפנקסו של המורה, עמ' 88 (23 ביולי 1942), 90 (27, 28 ביולי 1942), 103 (14 באוגוסט 1942), 111-112 (24, 25 באוגוסט 1942); ברמן, במקום אשה, עמ' 257; ברמן, מימי המחתרת, עמ' 25; אופוצ'ינסקי, "תולדות גטו ורשה", 4 בספטמבר 1942, איו"ש, M.10.AR.2/289.

פרץ חורשתי (1920-2017), הגירוש למחנה ההשמדה טרבלינקה,

אוגוסט 1942. דיו ועט לבד על נייר, 21.2x30 ס"מ, 1994.

(כל האיורים של חורשתי המוצגים בספר הזה מקורם באלבום

1939-1943: מגטו ורשה ועד הפרטיזנים).

אוסף מוזיאון האמנות, יד ושם, ירושלים, תרומת האמן, בנו איתן ונכדתו הגר, 6294/73

תעודות ומסמכים למיניהם או תחנונים יכלו לסייע לפעמים, ושוחד כספי לא כל שכן.³⁵

כך למשל מתארת מירה פיז'יץ (לימים פלינט) בלוקדה שהוטלה בראשית הגירוש הגדול על ביתה ברחוב ביאלה 2:

באחד הימים, בשעה שש בבוקר, התעוררנו מקול שריקה אדירה מהחצר. על הבית הוטלה בלוקדה. אנחנו מתלבשים במהירות ויורדים למטה. החצר מלאה באנשים – כל השכנים נוכחים, איש לא נעדר. ליד השער הסגור וליד פתחי הכניסה לכל חדרי המדרגות עומדים קציני המשטרה היהודית. אנחנו מסתדרים בטור ועוברים תחת ידיו

35 קרול רוטגבר, זיכרונות בני הזמן, מחברת שישית, AŽIH, 302.48.

של קצין משטרה הבודק את האוסווייס [תעודות]. אלה שיש בידיהם תעודות תעסוקה במפעלים גרמניים או במוסדות היודנרט מכוונים לפינה אחת של החצר ומשם יוכלו לאחר מכן לחזור לדירותיהם. אלה שאין להם תעודות שכאלה מופנים לכיוון השער ומשם יעמיסו אותם על עגלות ויסיעו אותם לאומשלגפלאץ.

אנחנו שקטים יחסית. הבלוקדה אינה [מכוונת] נגדנו כי לנו יש תעודות של היודנרט. מלבד זאת שם המשפחה שלנו, הנודע והמוערך בגטו, יש בו מידת מה של הגנה.

אנחנו עוברים בסך לפני קצין המשטרה. קבוצת העומדים בפינת החצר גדלה. למרבה הצער גדל גם מספר האומללים בשער. הנה הגיע תורנו. אנחנו עוברים ומציגים את האוסווייס. בסדר. מאחורינו עומדת המשרתת של סבא וסכתא שלי. עובדת אצלם 30 שנים, אנחנו מתייחסים אליה כאל בת משפחה. היא מוכנה לעבור למעננו באש ובמים ואנחנו קשורים אליה מאוד. מובן מאלינו שכאשר סידרנו לעצמנו תעודות תעסוקה סידרנו גם לה אוסווייס.

היא קיבלה תעודת עובדת בחברת הלמן.³⁶ היא לא יודעת לקרוא, אבל תקענו בראשה במשך ימים שלמים את תוכן התעודה. "פריידה חייבת לזכור. פריידה עובדת כטבחית בחברת הלמן. זהו בית חרושת לרהיטים. פריידה מבשלת שם לפועלים. שם זה ברחוב נובולפיקי".

"אנ'דעת, אנ'דעת טוב", הייתה תשובתה הקבועה. תמיד אותה תשובה.

"חברת הלמן. אנ'מבשלת לזה שעושים רהיטים. בנובולפיקי, זה".

הייתה מבטיחה לנו שלא תשכח.

כאשר הגיע תורה היא שלפה את תעודתה ומיד אמרה: "כאן יש הכל מה אנ'עושה".

36 מפעל של היזם הגרמני ברנהרד הלמן (Bernhard Hallman) ברחוב נובולפיקי 59. המפעל היה שלוחה של החברה לנגרות שהייתה בבעלותו, ובאמצע 1942 הועסקו בו כ-900 עובדים. לדברי הגברת פלינט (פיז'יץ) בעדותה ביד ושם, הצליחו בני המשפחה לקבל אישור עבודה בשופ זה בזכות קשריו של האב קופל בעסקי העצים. ראו עדותה של מירה פלינט (פיז'יץ), איו"ש, O.3/5822, עמ' 9.

הקצין חייך חיוך קטן... "נו, אז תגידי לי גברת, מה את עושה?"

המסכנה החווירה כסיד. היא נאחזה בשרוול. "מיר'קה, גידי'לו. אנ'לא דעת כלום. מיר'קה'לה תגידי לו. אנ'עושה רהיטים אצל הלמן. זה אפשרו' אנ'לא דעת... "הקצין לא אמר דבר, רק הצביע בידו על קבוצת האנשים שעמדה בשער החצר. לבי קפא בקרבי. הסתכלתי בפריידה. היא הייתה חיוורת כשלג. עיניהם של סבי וסבתי מלאו דמעות. אחותי הקטנה ובן דודי בן השש בכו בכי נורא. התחלנו לבקש שישחררו את פריידה, ניסינו "לנמק" זאת בשטרות כסף. הכל לשווא. הוא לא היה יכול לשחררה, ואני מבינה אותו היטב.

"רבותי", הוא הצטדק, "אני באמת ובשום אופן אינני יכול לעשות זאת, גם אילו רציתי. נא להבין, אני חייב למלא את המכסה היומית. אחרת בני ערוכה שלהם ישלמו בראשם. אני חייב לקחת מישוהו, הרי מוטב שתאבד אישה כזאת, לא צעירה ונבערת מדעת, מאשר מישוהו מהאינטליגנציה. אין בררה".

עוד התחננו אליו בעיניים דומעות. שום דבר לא עזר. את פריידה החיוורת, שטופת הדמעות, העמיסו על עגלה. היא צעקה בקול גדול, פכרה את פרקי ידיה עד להתפקע. עמדתי ליד העגלה. ניחמתי אותה שעוד נתראה, אבל הבכי החניק את גרוני ונימוקי בוודאי לא נשמעו משכנעים ביותר.

האומללה הבינה בלבה שדרכה מובילה לאבדון. כל אחד מאתנו היה מרגיש עצמו במצב כזה נטוש וחסר הגנה, והיא, שמשנות נעוריה התרגלה למלא הוראות מבלי לחשוב ושבעצמה לא ידעה כלום, על אחת כמה וכמה. היא הייתה כמו ילדה קטנה. העגלה נעקרה ממקומה ובאוזני צלצל ולא פסק קולה: "מיר'לה, ואתם מסרתם אותי?"³⁷

הפקדת איסוף המגורשים בידי המשטרה היהודית השאירה לה פתח לשיקול דעת והפכה את העניינים והחלשים ביותר בגטו לפגיעים אף יותר.³⁸ כך למשל

37 (פיז'ין) פלינט, יומן זיכרונות, העוד ייוותר, עמ' 176-178.
38 קרול רוטגבה, זיכרונות בני הזמן, מחברת שישי, AŻIH, 302.48; אלמונית, זיכרונות מן השחייה בגטו ורשה בין אוקטובר 1940 לפברואר 1943, שם, 302.21.

בזמנאסבד 42 נחלשו האסלאחים -
הקדדנים נצתו פלוצ'ה את
עמותתם: בקבוצת ראשי
לאומות: צלמן - נכח רחמים;
זבוחי-גם הם שלחו להמדת

פרץ חורשתי (1920-2017), הבאה לשילוח, ספטמבר 1942.

דיו ועט לבד על נייר, 21.2x30 ס"מ, 1994

אוסף מוזיאון האמנות, יד ושם, ירושלים, תרומת האמן, בנו איתן ונכדתו הגר, 6294/77

מתאר המהנדס משה מייצ'סלב רינג מחזה מקפיא דם: ילד ככך שש, תרמיל על גבו, עומד ליד העגלה ושוטר יהודי מסייע לו לעלות עליה. כשנשאל הילד מדוע הוא לבדו, ענה שאביו הלך לעבודה ואמו יצאה לקנות משהו. רינג, שהיה בעצמו אב לילדים, מספר שניסה לשכנע את השוטר שישחרר את הילד, אך נענה בשלילה: "חזרתי הביתה ופרצתי בכי היסטרי, ואת המחזה הזה לא אשכח לעולם. איך ילד בודד עם תרמיל על הגב הועלה על עגלה".³⁹

ואולם לא רק המשטרה היהודית הסכינה עם שילוח העניים והחלשים ביותר בחברה היהודית: מתברר כי גם הנהגת הציבור ראתה בכך את הרע במיעוטו. בראשית הגירוש התכנסה בגטו אספה ציבורית חשובה בהשתתפות נציגים מכלל החוגים הפוליטיים, החברתיים והציבוריים בגטו.⁴⁰ באספה

39 עדותו של משה מייצ'סלב רינג, איו"ש, O.3/3536.

40 בין היתר השתתפו בה יוסף לברטובסקי (קומוניסטים), שכנא זאגאן (פועלי ציון

התברר כי על אף רצונם של חברי תנועות הנוער, הצעירים שבחבורה, לפתוח בתגובה לגירוש בפעילות מאורגנת נגד הגרמנים, ההנהגה הציבורית הבוגרת מתנגדת לכך בחריפות. לימים כתב הרש ברלינסקי, איש פועלי ציון שמאל, כי הרב זי שא פרידמן, ממנהיגי אגודת ישראל, שם את מבטחו באל ואמר: "אני מאמין באלוהים ובנס. אלוהים לא ייתן להשמיד את עמו ישראל. עלינו לחכות והנס בוא יבוא".⁴¹ מסר דומה של תמיכה בשמירה על האיפוק נשמע גם מחוגים אחרים. כך למשל ציטט לימים צוקרמן את דבריו של ד"ר יצחק שיפר, היסטוריון חשוב ואיש פועלי ציון צ"ס:

יש תקופות שהעם אינו יכול ואינו צריך להילחם [...] בתנאים האלה אנחנו רק עלולים לאבד את כל מה שניתן להצלה, אם נפתח במלחמה; מותר לקבל את הדין על 70 אלף יהודים שילכו לטרבלינקה, על מנת שלא ילכו 600 אלף יהודים. צריך להציל מה שניתן להציל, גם אם נדע שאלה אשר הולכים – הולכים למוות.⁴²

על רקע הודעות הגרמנים שמדובר בשילוח חלקי של עשרות אלפי יהודים בלבד הכריעה ההנהגה הציבורית בגטו בעד האיפוק. הודעות אלו על אופי הגירוש נטעו ביהודי הגטו את האשליה שרק חלקים מסוימים של האוכלוסייה ישולחו ואילו השאר יוסיפו לחיות בגטו ורשה, והייתה להן השפעה מכרעת על החברה היהודית והתנהלותה. הסולידריות היהודית, שהתערערה במידה ניכרת בשנות המלחמה, ספגה כעת מכה ניצחת. התסכול של הצעירים שבחבורה אשר הבינו שמדובר בחיסול טוטלי של יהודי ורשה וגרסו כי יש חובה להתנגד לגרמנים התנגדות אקטיבית לא ידע גבול. לימים כתב מרדכי טננבוים-תמרוף: "למדנו לדעת: אין

שמאל), אדולף ברמן (פועלי ציון שמאל), יוסף סאק (פועלי ציון צ"ס), יצחק צוקרמן (החלוץ-דרור), יוסף קפלן (השומר הצעיר), שמואל ברסלב (השומר הצעיר), אליעזר ליפא בלוך (הציונים הכלליים), הרב זי שא פרידמן (אגודת ישראל), מנחם קירשנבוים (ציונים כלליים), מאוריצי און'ך (בונד), יצחק שיפר (ציונים כלליים) ואחרים. כן השתתפו בפגישה גם פעילי ציבור כדוגמת אנשי הג'וינט יצחק גיטרמן ודניאל גוזיק, עמנואל רינגלבלום והתעשיין ופעיל הציבור אלכסנדר לנדאו.

41 הירש ברלינסקי, "זיכרונות", ילקוט מורשת א (כסלו תשכ"ד), עמ' 5-24.

42 יצחק צוקרמן, "מרד היהודים: דברים במועצת הקיבוץ בנען, 9-10 במאי 1947", מבפנים יב (1947), עמ' 413-445, בעמ' 417.

על מי לסמוך. עלינו האחריות".⁴³ ואכן, שבוע לאחר האספה הציבורית הזאת, ב-28 ביולי 1942, נפגשו נציגי תנועות הנוער השומר הצעיר, דרור-החלוץ ועקיבא והחליטו להקים את הארגון היהודי הלוחם – אי"ל, אולם גם משהוקם נשארה פעילותו מצומצמת בעת ההיא.⁴⁴

בשעה שמנהיגי הציבור וצעירי התנועות הפוליטיות דנו בעתיד הגטו היו מרבית היהודים טרודים בשאלות קיומיות יותר. המחסור במצרכים, למשל, החל כבר בימים הראשונים של הגירוש, ומצוקת הרעב התפשטה וגדלה במהירות לממדים עצומים:

חנניות [המזון] נסגרו מהיום הראשון שבו החל חורבן הגטו. מאחר שהגטו היה מוקף לחלוטין על-ידי המשטרה [הגרמנית והפולנית] נפסקה ההברחה, והמחסור במזון החל להיות מורגש. [...] בתוך שעות האמירו המחירים, ובהתאמה אליהם צנח מצב רוחם של האנשים.⁴⁵

הלחם ותפוחי הארמה התייקרו בתוך ימים אחדים פי ארבעה עד פי חמישה, ומחירה של כיכר לחם, שהסתכם בעשרה זלוטי לפני הגירוש, הגיע בתחילת אוגוסט ל-100 זלוטי.⁴⁶

הסיבות העיקריות לרעב שפשה ברחובות הגטו היו הפסקת פעולות ההברחה שעליהן התבסס חלק ניכר מתזונת הגטו וניתוק קשרי המסחר

43 מרדכי טננבוים-תמרוף, דפים מן הדליקה: פרקי יומן, מכתבים, מאמרים, יד ושם, בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד, ירושלים 1984, עמ' 107. טננבוים-תמרוף (1917-1943), איש תנועת דרור, נודע בפעילותו בתור מפקד המחתרת בגטו ביאליסטוק, אולם היה לו חלק חשוב גם בהקמת הארגון היהודי הלוחם אי"ל בגטו ורשה.

44 על הקמת אי"ל יורחב להלן.
45 יומנה של לוגאדיה שמידט, אי"ש, O.33/1521, עמ' 4. קפלן, מגילת יסורין, עמ' 551 (28 ביולי 1942).

46 גוטמן, יהודי ורשה, עמ' 236; לוין, מפנקסו של המורה, עמ' 89-90 (26, 27 ביולי 1942), 98 (6, 7 באוגוסט 1942), 101 (10 באוגוסט 1942), 114 (27 באוגוסט 1942); ולאדקה (פייגל פלטל-מינרז'י צקי [מיד]), משני עברי החומה: זכרונותיה של קשרית, הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשכ"ח, עמ' 66; לנסקי, חיי היהודים, עמ' 69; ברמן, מימי המחתרת, עמ' 19; קפלן, מגילת יסורין, עמ' 551 (28 ביולי 1942); דוח שנשלח לממשלת פולין בגולה, "חיסול ורשה היהודית", אי"ש, M.10.AR.2/192; "רשימות של עובד שופ החייטים", שם, M.10.AR.2/259; איטה דיאמנט (זכרונה גנובה), זיכרונות בני הזמן, שם, O.3/3153.

עם הצד הארי, ניתוק שהשפיע גם על תחומי כלכלה אחרים. כמה מעובדי הפלצובקות הצליחו להכריח מזון בחזרתם לגטו מן הצד הארי, אבל הכמות הייתה מזערית ולא היה בה די לפרנס את כלל התושבים.⁴⁷ בד בבד עם עליית מחירי המזון ירד ערכם של חפצים כגון בגדים, רהיטים וכלי בית – שהיו נמכרים בעבר לפולנים – וכך רעבו ללחם גם אנשים שהיו בידיהם תכשיטים, כיוון שלא יכלו למכור אותם.⁴⁸ לדברי בינם מוטיל, "בימים הראשונים של האקציה גם בכסף לא היה אפשר לקנות דבר".⁴⁹ ההתדרדרות הייתה מהירה וקשה, ובתוך ימים אחדים כבר היו רבים מיהודי גטו ורשה על סף מוות ברעב.

הרעב אכן גבה את חייהם של יהודים רבים בימי הגירוש. את מיעוטם דחק הרעב לצאת לרחובות המסוכנים ושם הם נפלו בידי המשטרה היהודית, כפי שקרה לאביה המבוגר של פרנצי'שקה רובינליכט (אשר קיווה לקבל את הקצבת המזון שלו על-פי התלושים ונלקח לאומשלגפלאץ),⁵⁰ אולם רבים יותר מתו מרעב. בחינת גורמי התמותה בקרב היהודים בימי הגירוש מעלה כי במהלך חודש יולי ובחלק ניכר מחודש אוגוסט היה הגורם העיקרי לתמותה "סיבות טבעיות" – כפי שנקראו בשפת הגטו הרעב והמחלות.⁵¹ יש לציין כי הרעב לא רק העמיק, אלא גם התרחב לשכבות חברתיות שבעבר לא סבלו חרפת רעב. רופאים ואנשי ציבור שהועסקו לפני הגירוש במוסדות שונים נשארו מחוסרי פרנסה, וכמוהם גם מי שנחשבו בעבר המתעשרים החדשים של הגטו – המבריחים עצמם.⁵² את מקומם של הללו תפסו בימי הגירוש מי שזכו להקצבת מזון בטוחה, ובראשם אנשי המשטרה

47 גוטמן, מרד הנצורים, עמ' 233, 240; "רשימות של עובד שופ החיטים", איו"ש, M.10. AR.2/259; יאן מאבולט (סטניסלב גומבינסקי), זיכרונות בני הזמן, AŽIH, 302.38, עמ' 63; איטה דיאמנט (זבדוקה גנוכפה), זיכרונות בני הזמן, איו"ש, O.3/3153.
48 רינגלבלום, יומן ורשימות, עמ' 397, 422; לנסקי, חיי היהודים, עמ' 170; גוטמן, מרד הנצורים, עמ' 233. בעבור פולנים רבים היה חיסול הגטו הזדמנות לשיפור מצבם הכלכלי, והם לא נרתעו מניצול מצבם של היהודים.
49 בינם מוטיל, זיכרונות מוקדמים, AŽIH, 302.206.
50 מכתביה של פרנצי'שקה רובינליכט, AŽIH, 301.485.
51 יש לציין כי רישום נפרד של מי ששלחו יד בנפשם החל רק באוגוסט. ביולי, בימים הראשונים של הגירוש, עדיין לא הבינו כנראה שמדובר בתופעה רחבה הראויה לתיעוד. ראו להלן, תרשים 3.
52 קפלן, מגילת יסורין, עמ' 551 (28 ביולי 1942); לנסקי, חיי היהודים, עמ' 168.

תרשים 3: סיבות המוות של יהודים בחודשי הגירוש הגדול על-פי חודשים

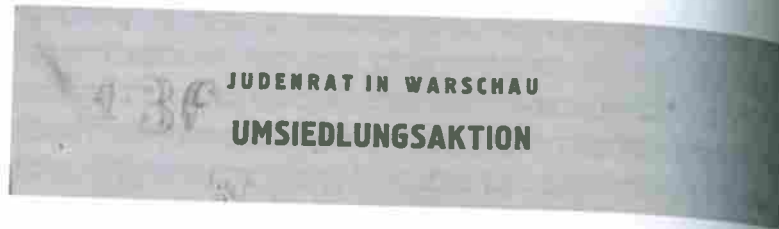
מקרא: ■ סיבות טבעיות (רעב ומחלות); □ התאבדות; ■ ירי

היהודית. בני משפחתם של השוטרים יכלו להסתובב ברחובות הגטו בשעות הגירוש, מה שהעצים את יכולתם לקנות מזון – אשר נמכר לרוב בשעות הערב במחירים מופקעים.⁵³ המבנה החברתי של גטו ורשה התהפך בגירוש הגדול במחיר יד, לפני החברה בגטו השתנו. שכבות שלמות שהיו בעבר במצב טוב ירדו ממעמדן באחת, ובמקומן עלו אחרות. השוטרים היהודים אמנם שמרו על כוחם ואף העצימו אותו, אך קבוצות אחרות בחברה היהודית – שהיו בעבר בעלות מעמד מיוחד – מצאו את עצמן חסרות כל. בתחילת הגירוש הגדול התבססו הגרמנים לא רק על עבודת המשטרה היהודית אלא גם על התייצבות מרצון של היהודים באומשלגפלאץ. חוסר הבהירות בדבר היעד וצעדים נוספים שנקטו מפקדי הגירוש נועדו לעודד יהודים להתנדב לשילוח.

בימי הגירוש הראשונים נדרשה המשטרה היהודית לפרסם הודעות בדבר חובת התייצבות של דיירים של בתים מסוימים בגטו באומשלגפלאץ. הודעות שפורסמו הזכירו את הענישה הדרקונית שייענשו הסרבנים ובר כבד הבטיחו כי משפחות שיתייצבו יחד לא יופרדו. עם זאת, בפועל לא הייתה בדרך כלל חפיפה בין הכתובות שפורסמו במודעות ובין האתרים שבהם נעשתה האקציה. זאת ועוד, לרוב לא קדמה לבלוקדות כל הודעה רשמית, והמשטרה היהודית הייתה מקיפה את הבתים ללא כל התראה.⁵⁴

53 יומנה של לוגאדיה שמידט, איו"ש, O.33/1521, עמ' 11.

54 מודעות המשטרה היהודית בגטו ורשה, איו"ש, M.10.AR.2/188.

סרט הזרוע של עובדי העזרה העצמית היהודית. נושאי הסרט נדרשו לחלק לחם וריכה בכיכר האומשלגפלאץ.

ARG II 116, Courtesy of the Jewish Historical Institute in Warsaw, Poland

לאומשלגפלאץ הפחיתו הגרמנים את הקצבות המזון המובטחות, ובהמשך חולקו ליהודים שהתייצבו רק קילוגרם לחם וקילוגרם ריבה.⁶⁰ נראה כי גם הפעם בעיקר המוחלשים שבאוכלוסייה הם שנענו להוראות הגרמנים והתפתו להבטחותיהם. לדברי מריה המרליץ (יוליה קרלינסקה), היא ואחיותיה שקלו ברצינות להתייצב באומשלגפלאץ. מציאות החיים הקשה בגטו עד אז וניתוקן ממעגלי כוח והשפעה בגטו הביאו אותן לכדי חוסר אונים ולאדישות שהותירו אותן בלי כל יכולת להיאבק.⁶¹ בדיעבד ברור שהבטחת הקצבות המזון למגורשים תרמה לא רק להתייצבות מרצון אלא גם למערכת ההטעיה כולה. השקעת משאבים במגורשים חיזקה בקרב היהודים את הרושם שהם נשלחים לעבודה, אף-על-פי שלא היה אפשר להתעלם מכך שרבים מן המתייצבים לא היו פועלים מובהקים, והיה קשה להאמין כי גרמניה הנאצית מתכוונת להישען על עבודת הזקנים והילדים ביעדי השילוח במזרח. ובכל זאת, כפי שכתב ביומנו ראובן בן-שם, "הלב מפרפר בין תקווה לאבידה כבנדרה חיים ומוות ואינו יודע בכירור".⁶²

איו"ש, M.10.AR.2/192; סטפן ארנסט, זיכרונות בני הזמן, AŽIH, 302.195; Adler, *In the Warsaw Ghetto*, p. 271.

60 שמואל פוטרמן, זיכרונות, AŽIH, 302.27.

61 לדברי העדה, בסופו של דבר נקרתה לאחת האחיות הזדמנות לעבור לצד הארץ, וכך הן אכן עשו לאחר מכן, ורק משום כך לא התייצבו לשילוח. עדותה של מריה המרליץ (יוליה קרלינסקה), AŽIH, 301.4149. ראו גם קרול רוטגבר, זיכרונות בני הזמן, מחברת שישיית, שם, 302.48.

62 יומנו של בן-שם, יום ראשון, 26 ביולי [1942], איו"ש, O.33/959.

לפיכך נראו בימים הראשונים הורים שהוליכו את ילדיהם הצעירים לאומשלגפלאץ או צעירים שליוו לשם בעגלות את הוריהם הזקנים או את קרובי משפחתם בעלי המום.⁵⁵ יש להדגיש כי לנוכח צעדי ההטעיה שנקטו הגרמנים, ההחלטה להיענות להוראותיהם לא הייתה מופרכת. כך למשל תיאר לימים דוד פוגלמן, חרט במקצועו, את ההתלבטות במשפחתו: לדבריו, אשתו גרסה שהם וילדיהם הקטנים צריכים להתייצב לגירוש משום שהוא, בהיותו בעל מקצוע, בוודאי יצליח לדאוג לרווחת משפחתו ביעד הגירוש, ואילו הוא עצמו לא היה שלם עם ההחלטה הזאת; אחרים התייצבו בתקווה לפגוש את קרוביהם שהתגוררו במזרח או שולחו לשם קודם לכן; וצוקרמן מעיד כי יצחק קצנלסון הושפע קשות ממעורבותה של המשטרה היהודית בשילוח היהודים ורצה להצטרף להמוני העם.⁵⁶

ואולם הגרמנים שאפו להגדיל את מספר המתנדבים לגירוש, ולכן החליטו לנצל לשם כך את מצוקת הרעב בגטו. ב-29 ביולי פרסמו הגרמנים כי יהודים שתייצבו לגירוש מרצונם יקבלו שלושה קילוגרמים לחם וקילוגרם אחד ריבה.⁵⁷ הודעה זו נפלה על קרקע פורייה אצל יהודי הגטו, ובעיקר על בטנם הריקה, שהרי היה להם ברור לנוכח הפסקת ההברחה "שאם מצב זה יימשך, כולם ימותו מרעב".⁵⁸ ואכן, בעקבות פרסום הודעה זו התנדבו אלפים להתייצב מרצונם בנקודת האיסוף: "הפיתוי של לחם לשובע חזק יותר מכוח הסכנה המוחשית של אבדן החיים", קבע לימים ההיסטוריון גוטמן.⁵⁹ בימים הללו לא נדרשה המשטרה היהודית לאתר יהודים לגירוש, אלא בעיקר לסייע בליוויים לכיכר. בעקבות הנהירה העצומה של יהודי ורשה

55 יומנו של בן-שם, יום ראשון, 26 ביולי [1942], איו"ש, O.33/959.

56 דוד פוגלמן, זיכרונות בני הזמן, AŽIH, 302.35. וראו גם את הפרק הראשון, שנכתב ביולי 1943, בספרו של הנריק רודניצקי, *Henryk Rudnicki, Martyrologia i zagłada Żydów warszawskich* (Lodz: Łódzki Instytut Wydawniczy, 1946); אלמונית, זיכרונות מן השחייה בגטו ורשה בין אוקטובר 1940 לפברואר 1943, AŽIH, 302.21.

יצחק צוקרמן, "עם יצחק קצנלסון בגטו ורשה", *מבפנים יג* (תש"ט), עמ' 36-37; מודעות הקהילה היהודית בדבר פינוי גטו ורשה (גרמנית ופולנית), איו"ש, M.10.AR.2/187. על מנת לממן מצרכים אלו נאלץ היודנרט ללוות 300,000 זלוטי.

Engelking and Leociak, *Getto warszawskie*, p. 673.

58 קרול רוטגבר, זיכרונות בני הזמן, מחברת שישיית, AŽIH, 302.48.

59 גוטמן, יהודי וארשה, עמ' 232, 237; ולאדקה, *משני עברי החומה*, עמ' 35, 47-45; לוין, *מפנקסו של המורה*, עמ' 89 (26 ביולי 1942), 94 (31 ביולי 1942), 97 (2 באוגוסט 1942); דוח שנשלח לממשלת פולין בגולה, "חיסול ורשה היהודית",

(באוגוסט 1942); דוח שנשלח לממשלת פולין בגולה, "חיסול ורשה היהודית",

וכך לכל אורך ימי הגירוש כלכלו הגרמנים את צעדיהם מתוך מודעות רבה לתובנותיהם של יהודי ורשה, מצוקותיהם וחרדותיהם. משחשו כי מיצו את ההתייצבות מרצון באומשלגפלאץ ואת יכולתה של המשטרה היהודית לפעול באופן עצמאי לגירוש היהודים צורפו לכיצוע הבלוקדות כוחות עזר של אוקראינים בפיקוד גרמני,⁶³ ואז גברה הברוטליות של הגירוש ואתו התעצמה הטרגרדיה של יהודי ורשה.

סוף יולי עד אמצע אוגוסט 1942: שופומניה⁶⁴

השתתפותם של גרמנים ואוקראינים בבלוקדות על הבתים שינתה מן היסוד את האופן שבו התנהל הגירוש עד אז. אמנם גם בשלב זה נשארו מרבית השופים מחוץ לתחום האקציות ומי שהשתייכו אליהם היו מוגנים יחסית, אולם האקציות התרחבו והעמיקו במידה ניכרת. הן לא הוגבלו עוד לשעות מסוימות ולפעמים בוצעו אף בשעות הערב המאוחרות; לא עוד אקציות בבתים ובחצרות מסוימים, אלא ברחובות שלמים שכל תושביהם מגורשים; ומאחר שאיסוף היהודים הופקע מידי המשטרה היהודית – שוב לא פורסמו כלל הודעות מקדימות על הגירוש.⁶⁵ גם קודם לכן היה קשה לחזות היכן תהיה הבלוקדה הבאה, וכעת נהיה הדבר בלתי אפשרי. לא פעם היו כמה בלוקדות באותו מקום, והגירוש סחף למעשה את כלל רחובות הגטו. כך למשל מתאר נחום גז'יוואץ' ביומנו מימי הגירוש:

בינתיים עודני בין המאושרים שהנני פה, אבל מי יודע. בשעת כתיבת מכתב זה, הנני יושב במקום עבודתי: 30 ביולי 1942, שעה 6 לפנות

63 במלחמת העולם השנייה השתמשה גרמניה הנאצית לא פעם באזרחי מדינות אירופה הכבושות ונעזרה בהם למטרות צבאיות ואידאולוגיות. במסגרת זו גויסו כוחות עזר אוקראיניים, ליטאים, אסטוניים ולטוויים לסייע בשמירה על מחנות ריכוז ובגירוש יהודים להשמדה. כוחות העזר הללו נודעו באכזריותם הרבה.

64 ראו את השימוש במושג הזה אצל לויץ, מפנסקו של המורה, עמ' 92 (29 ביולי 1942). ראו גם כתביו של יאן מאבולט (סטניסלב גומבינסקי), זיכרונות בני הזמן, AŽIH, 302.38, עמ' 41.

65 קרול רוטגבר, זיכרונות בני הזמן, מחברת שיטית ושיעית, AŽIH, 302.48; א' קורצ'ינסקי, זיכרונות בני הזמן, AŽIH, 301.5922.

ערב, הנני לכוש לגמרי, אוכל קצת ו... הנני רואה: רצים. אני יורד מהר אל הרחוב. עתה נודע לי, כי הו'נדרמריה הטילה מצור גם על הרחובות סמוצ'ה – החל בדו'ילנה ועד גנשה. הורי גרים ברחוב פאביה [שנתון בין שניהם]. אני שואל מהר: "מה נשמע שם?" ועונים לי, כי גם הרחוב הוא חסום. איני יודע מה גורל הורי, והנני מצפה להזדמנות להגיע אליהם במהירות. מה עם הורי? – אני שומע צעקה. הולכים.

כבר הנני בחצר. נפטרת בפחד. הנה אני כבר בתוך הבניין, ועתה אני הולך אל הורי לראות, מה שלומם. ואינני יודע מה יעלה בגורלי ואם אוכל לספר לכם את הקורות בהמשך הימים. זכרו, שמי הוא נחום גז'יוואץ'. ה-30 ביולי, 1942.⁶⁶

כל עוד בוצעה האקציה בידי המשטרה היהודית כוודו מרבית התעודות שהוצגו בבלוקדות. ואולם יהודים שלא נמצאו בשופים ונדרשו להציג תעודות היו נתונים כעת בסכנה גדולה. האוקראינים והגרמנים היו קורעים לפעמים את התעודות הללו ולוקחים את בעליהן לאומשלגפלאץ. למרבה האימה, לא הייתה שום חוקיות נראית לעין בהתייחסותם של הגרמנים למסמכים למיניהם, ולעתים זכו אנשים שהציגו אישורים דומים ליחס שונה לחלוטין.⁶⁷ היהודים שריכוזו האוקראינים והגרמנים במהלך הבלוקדות הובלו לאומשלגפלאץ בלי שאפשרו להם לקחת כל ציוד, קצתם הובלו בכגדי קיץ קלים בלבד, ללא כל מזון או משקה.⁶⁸ ניסיונות ויכוח או שכנוע הסתיימו כעת לא רק בסירוב עיקש או במכות, אלא גם בהוצאות מידיות להורג. רחובות הגטו ובתיו מלאו גופות.

66 "עזבונם של השניים מן היונגבור", עמ' 270.

67 איטה דיאמנט (זברדקה גנוכפה), זיכרונות בני הזמן, איר"ש, O.3/3153. כך למשל מספרת גם אלמונית על בלוקדה ברחוב לֶשְׁנו 52. שניים מהדיירים היו בני אותו גיל ובעלי תעודות מאותו שופ, ולמרות זאת אחד מהם נלקח ואחד הורשה להישאר. אלמונית, זיכרונות מן השנייה בגטו ורשה בין אוקטובר 1940 לפברואר 1943, AŽIH, 302.21. תיאור אחר מספק קרול רוטגבר על מותו של אחיו, יוסף, אדם חולני שירד מדידתו בפקודת הגרמנים בזמן בלוקדה ברחוב נְלוֹוקי 27. הגרמנים ירו בו על מדרגות הבית למרות אישור העבודה שהחזיק בידו. רוטגבר, זיכרונות בני הזמן, מחברת שביעית, שם, 302.48.

68 יאן מאבולט (סטניסלב גומבינסקי), זיכרונות בני הזמן, AŽIH, 302.38.